Μνήμων

Τόμ. 14 (1992)

Η ΠΕΡΙΟΔΟΣ ΤΗΣ ΚΡΙΣΙΜΗΣ ΚΑΜΠΗΣ (1942-1943). ΜΙΑ ΜΑΡΤΥΡΙΑ ΓΙΑ ΤΗΝ ΜΕΤΑΒΟΛΗ ΤΩΝ ΣΥΝΘΗΚΩΝ ΣΤΗΝ ΚΑΤΕΧΟΜΕΝΗ ΕΛΛΑΔΑ

ΓΙΩΡΓΟΣ ΜΑΡΓΑΡΙΤΗΣ

doi: [10.12681/mnimon.176](https://doi.org/10.12681/mnimon.176)

Βιβλιογραφική αναφορά:

ΜΑΡΓΑΡΙΤΗΣ Γ. (1992). Η ΠΕΡΙΟΔΟΣ ΤΗΣ ΚΡΙΣΙΜΗΣ ΚΑΜΠΗΣ (1942-1943). ΜΙΑ ΜΑΡΤΥΡΙΑ ΓΙΑ ΤΗΝ ΜΕΤΑΒΟΛΗ ΤΩΝ ΣΥΝΘΗΚΩΝ ΣΤΗΝ ΚΑΤΕΧΟΜΕΝΗ ΕΛΛΑΔΑ. *Μνήμων*, 14, 133-149.

<https://doi.org/10.12681/mnimon.176>

Η ΠΕΡΙΟΔΟΣ ΤΗΣ ΚΡΙΣΙΜΗΣ ΚΑΜΠΗΣ (1942-1943)

ΜΙΑ ΜΑΡΤΥΡΙΑ ΓΙΑ ΤΗΝ ΜΕΤΑΒΟΛΗ ΤΩΝ ΣΥΝΘΗΚΩΝ ΣΤΗΝ ΚΑΤΕΧΟΜΕΝΗ ΕΛΛΑΔΑ

Ἄν ιεραρχήσουμε τὶς ὑποπεριόδους τῆς Κατοχῆς σύμφωνα μὲ τὴν ἔνταση τῶν ἐξελίξεων ποὺ συνέβησαν σὲ κάθε μία ἀπὸ αὐτές, τότε ἡ ἀνοιξή τοῦ 1943 θὰ κατελάμβανε μιὰ ἀπὸ τὶς πλέον ἐξέχουσες θέσεις. Ἡ εἰκόνα τῆς κατεχόμενης χώρας ἄλλαξε ὀλοκληρωτικὰ μέσα σ' αὐτοὺς τοὺς λίγους μῆνες ἐνῶ ἡ δύναμη καὶ ἡ ταχύτητα τῶν ἀλλαγῶν μόνο τὴν σύγκριση μὲ ἐπαναστατικὲς περιόδους ἐπιτρέπει. Ἡ χώρα, ἡ ἐλληνικὴ κοινωνία, ποὺ ἐπούλωνε στὸ δεύτερο μισὸ τοῦ 1942 τὶς βαθιὲς πληγὲς ἀπὸ τὶς τραγικὲς ἐμπειρίες τοῦ προηγούμενου χειμῶνα, ἐγκατέλειψε αἰφνίδια τὴν ἔστω καὶ φαινομενικὴ ἀπάθειά της γιὰ νὰ ριχθεῖ στὴν μεγάλη περιπέτεια τῶν ἑνοπλίων ριζοσπαστικῶν διεκδικήσεων, ὅχι μόνο τῆς ἐθνικῆς ἀπελευθέρωσης ἀλλὰ καὶ τῆς κοινωνικῆς ἀνατροπῆς. Αὐτὴ ἡ κοινωνία δημιούργησε σὲ ἐλάχιστο χρόνο ἀντάρτικους στρατοὺς, τροφοδότησε ἐπαναστατικὲς ὁργανώσεις, ἀμφισβήτησε τὴν κρατικὴ ἐξουσία, ὅχι μόνο τὴν συνδεμένη μὲ τὶς ἀρχὲς κατοχῆς ἀλλὰ καὶ ἐκείνη ποὺ οἱ σύμμαχοι τῆς προετοίμαζαν καὶ τῆς ὑποσχόντουσαν. Ἐξελίξεις ποὺ ὅπως δὴ ποτε δὲν συμβαίνουν συχνὰ στὴν διάρκεια τῆς νεοελληνικῆς ἱστορίας.

Ἡ περίοδος δὲν μᾶς εἶναι ἰδιαίτερα γνωστὴ. Ἡ ὥς τώρα ἱστοριογραφία εἴτε τὴν προσπερνᾷ γρήγορα ὥστε νὰ προλάβει τὴν ἐκτενέστερη ἐνασχόληση μὲ ἐποχὲς ὅπου κυριάρχησαν τὰ γύρω ἀπὸ τὴν ἐξουσία παιχνίδια, εἴτε τὴν περιορίζει στὸ κεφάλαιο πείνα χωρὶς νὰ ἐπιμένει ἰδιαίτερα οὔτε στὶς αἰτίες της, οὔτε στοὺς μηχανισμοὺς ποὺ αὐτὴ προκάλεσε¹. Δὲν ἀποτελοῦν νέα διαπίστωση ὅλα αὐτά, ἐφόσον πολλὰ ἔχουμε ἀκόμα νὰ ἐρευνήσουμε καὶ νὰ μάθουμε γιὰ τὸ σύνολο τῆς κατοχικῆς τριετίας². Ἐπιπλέον ὅμως ἡ ἐκρηξή τῆς

1. Πβ. τὸ ἄρθρο τοῦ Προκόπη Παπαστράτη, «Ἡ ἱστοριογραφία τῆς περιόδου 1940-1950», *Σύγχρονα Θέματα*, τχ. 35-37, 1988, σ. 183 κ.ε., καὶ τὸ βιβλιοκριτικὸ σημείωμα τοῦ γράφοντος γιὰ τὸ βιβλίο τοῦ Χάγκεν Φλάισερ, «Στέμμα καὶ Σβάστικα. Ἡ Ἑλλάδα τῆς Κατοχῆς καὶ τῆς Ἀντίστασης», *Τὰ Ἱστορικά*, τχ. 11, Δεκέμβριος 1989, σ. 444-449.

2. Στὸ Συμπόσιο τοῦ 1978, μὲ θέμα «Ἡ Ἑλλάδα στὴ δεκαετία 1940-1950», στὴν

άνοιξης τοῦ 1943 θεωρεῖται γενικὰ προϊόν μιᾶς γραμμικῆς νομοτελειακῆς ἐξέλιξης στηριγμένης στὴν ἀπόγνωση τῶν πεινῶντων καὶ καταδυναστευόμενων Ἑλλήνων. Οἱ περισσότερες ἀπὸ τὶς μαρτυρίες ἐπιμένουν στὰ πολύμορφα πάθη τοῦ ἑλληνικοῦ λαοῦ καὶ ἀφήνουν νὰ ἐννοηθεῖ ὅτι οἱ ἐξελίξεις εἶναι τὸ ἄμεσο ἀποτέλεσμα τῆς συσσώρευσης αὐτῶν τῶν παθῶν, τῆς δίκαιης ἀγανάκτησης ποὺ προκάλεσαν, τῆς ὀργανωτικῆς ἔστω ὀρίμανσης καὶ προετοιμασίας καί, πέραν τούτου, οὐδέν. Ἄν καὶ συχνὰ διακρίνονται ἔχνη μιᾶς πιὸ σύνθετης διαδρομῆς, ἡ συζήτηση περιστρέφεται στὸ ἀναμενόμενο, στὴν «ὀρίμανση» τῶν συνθηκῶν³.

Ἄν καὶ σχετικὰ σύντομη ὅμως, ἡ κατοχικὴ περίοδος δὲν εἶναι ἀκριβῶς εὐθύγραμμα. Καὶ ἡ πηγὴ τῶν ἐξελίξεων καὶ τῶν ἀντιδράσεων σ' αὐτὴν δὲν

Οὐάσιγκτον, τὰ Πρακτικὰ τοῦ ὁποῖου [ἑλληνικὴ μετάφραση, Ἡ Ἑλλάδα στὴ δεκαετία 1940-1950. Ἕνα ἔθνος σὲ κρίση, Ἀθήνα, Θεμέλιο, 1984] εἶναι μιὰ ἀπὸ τὶς πρῶτες προσπάθειες ἐπιστημονικῆς θεώρησης τῆς περιόδου, στὶς λίγες συγκριτικὰ εἰσηγήσεις ποὺ ἀσχολήθηκαν μὲ τὰ συμβαίνοντα στὸ ἐσωτερικὸ τῆς κατεχόμενης χώρας, ὁ χωρισμὸς σὲ περιόδους καὶ οἱ μεταξὺ τους διαφορὲς πάσχουν ἐξαιτίας τῆς ὑποταγῆς τους σὲ σχήματα μὲ καθολικὴ ἰσχὺ σὲ ὅλες τὶς φάσεις τῆς κατοχῆς. Ἡ πείνα, ἡ καταπίεση, ὁ θάνατος, εἶναι σταθερές, γιὰ παράδειγμα, στὴν εἰσήγηση τοῦ Γιάννη Ἰατρίδη ποὺ γιὰ τὰ ὑπόλοιπα περιορίζεται νὰ σημειώσει ὅτι, «...ἄλλα μεγάλα θέματα, παραμένουν ἀδιερῆνητα, ὅπως ὁ χαρακτήρας καὶ οἱ πρακτικὲς τοῦ καθεστώτος κατοχῆς, ἡ ἐπίδραση τοῦ πολέμου καὶ τῆς κατοχῆς στὴν οἰκονομία, στὴν πρόνοια καὶ τὶς κοινωνικο-πολιτικὲς ἀξίες τοῦ ἔθνους...» (σ. 49). Στὴν εἰσήγηση τοῦ Γιάννη Χόνδρου, ὅπου σωστὰ ἐπισημαίνεται τὸ ἀντιστασιακὸ κενὸ μεταξὺ καλοκαιριοῦ τοῦ 1941 καὶ ἀνοιξης τοῦ 1943, ἡ ἐξήγηση φαίνεται νὰ βρίσκει στὴν ὀργανωτικὴ ὀρίμανση τοῦ ΕΑΜ χωρὶς περαιτέρω ἐπεξηγήσεις παρὰ τὶς πολὺ σημαντικὲς ἐπιμέρους παρατηρήσεις του. Στὴν ἄριστη τέλος εἰσήγηση τοῦ Σταύρου Θωμαδάκη, «Μαύρη ἀγορὰ, πληθωρισμὸς καὶ βία», πολλὲς ἀπὸ τὶς σημαντικὲς διαπιστώσεις μὲνουν ἡμιτελεῖς, ὁ διαχωρισμὸς τῶν περιόδων εἶναι ὑποτυπώδης καὶ οἱ σχέσεις ἀνάμεσα στὰ κυκλώματα διανομῆς, τὶς ἀντιστασιακὲς πρωτοβουλίες καὶ τὶς ἐμφύλιες συρράξεις παραμένουν ἀσφαεῖς. Αὐτὰ παρὰ τὸ γεγονός ὅτι πρόκειται γιὰ μιὰ ἀπὸ τὶς καλύτερες ἐργασίες στὸν τομέα. Τὸ μεταγενέστερο συμπόσιο, «Ἑλλάδα, 1936-1944. Δικτατορία, Κατοχή, Ἀντίσταση» [Πρακτικὰ ἀπὸ τὸ Μορφωτικὸ Ἰνστιτοῦτο τῆς ΑΤΕ, Ἀθήνα, 1989], ἦταν ἀκόμα πιὸ φτωχὸ σὲ τέτοιου εἶδους ἀναζητήσεις.

3. Σημαντικὲς μαρτυρίες, ἀπὸ καιρὸ γνωστές, ἐπέμεναν στὶς βελτιωμένες συνθήκες ζωῆς στὴν Ἀθήνα καὶ στὴν διάχυτὴ αἰσιοδοξία ποὺ ἐμφανίστηκε σποραδικὰ ἀπὸ τὸ τέλος τῆς ἀνοιξης τοῦ 1942 — μὲ τὶς πρῶτες ἀφίξεις ἀξιόλογων φορτίων τροφίμων ἀπὸ τὸ ἐξωτερικὸ — σταθερότερα δὲ ἀπὸ τὸ φθινόπωρο τοῦ 1942. Στὸ πολὺ ἐνδιαφέρον ἡμερολόγιό τοῦ Χρήστου Χρηστίδη *Χρόνια κατοχῆς, 1941-1944*, Ἀθήνα 1971, ἡ εἰκόνα τῆς κεντρικῆς ἀγορᾶς τῆς Ἀθήνας τὴν Κυριακὴ 22 Νοεμβρίου 1942, ἀποτελεῖ μιὰ ἄριστη εἰκόνα μεταβολῆς τῶν συνθηκῶν ποὺ καὶ ὁ γράφων παρατηρεῖ καὶ τονίζει: «...ἡ αἰσιοδοξία ποὺ κατέχει τὸν κόσμον...» (σ. 316). Παράλληλα ὅμως, μιὰ ἄλλη μαρτυρία καὶ ἀντίληψη φαίνεται στὸ ἔργο τοῦ Θανάση Χατζῆ, *Ἡ νικηφόρα ἐπανάσταση ποὺ χάθηκε*, Ἀθήνα, Παπαζήσης, τ. Α', σ. 326 κ.έ. Ἐνῶ ἡ περίοδος χαρακτηρίζεται ὡς «ὀρόσημο» στὶς ἐξελίξεις, ἡ συγκυρία συνδέεται περισσότερο μὲ τὴν Β' Πανελλαδικὴ Συνδιάσκεψη τοῦ ΚΚΕ (Δεκέμβριος 1942) παρὰ μὲ ἄλλου εἶδους μεταβολές καὶ ἐξελίξεις.

είναι πάντα ή συμφορά και ή απελπισία. Από την άποψη αυτή το έντονο 1943 άποτελει ένα κλασικό παράδειγμα. Οι κοινωνικές εκρήξεις που το συνόδεψαν δείχνουν να συνδέονται περισσότερο με το τέλος της περιόδου της άπόγνωσης, όσον άφορ ά την πείνα και την οικονομική δραστηριότητα τουλάχιστον, και όχι με την έντασή της στα όρια της απελπισίας. "Ας εξετάσουμε, στο σημείωμά μας αυτό, μερικές μαρτυρίες για την καίρια απειλούμενη άπό την έξαθλίωση περιοχή, τον άστικό χώρο της Αθήνας, που πλήρωσε και το βαρύτερο τίμημα στις τραγικές μέρες της πείνας του 1941-1942.

Βασικός μας οδηγός θα είναι ή εξέταση-συνέντευξη που ένας "Αγγλος διπλωμάτης πήρε άπό έναν άνθρωπο που με φόβο και προσοχή παρακολούθησε τις τότε εξελίξεις. Ο έρωτώμενος και εξεταζόμενος ήταν ένας άπό τους τυχερούς Έβραίους της Ελλάδας. Ονομαζόταν Antonio Gomes και ήταν Πορτογάλος ύπήκοος, ιδιότητα που τον προφύλαξε άπό την πικρή μοίρα των πολλών. Ήταν πενήντα χρονών και εργαζόταν ως πράκτορας των παραγωγών κινηματογραφικών ταινιών άδελφών Σκούρα. Η κοινωνική και οικονομική επίφάνεια των τελευταίων στις Ήνωμένες Πολιτείες και έξω άπό αυτές, έκανε τους συνεργάτες τους πρόσωπα κύρους και όπωσδήποτε άξιόπιστα⁴. Ο "Αγγλος διπλωμάτης Ridley Prentice, που εξέτασε τον τυχερό πρόσφυγα στη Λισαβόνα, θεώρησε την πηγή ιδιαίτερα άξιόπιστη. Η συνέντευξη μεταδόθηκε στο Political Intelligence Department στις 16 Δεκεμβρίου 1943. Ο Gomes έφυγε άπό την Αθήνα στις 12 Νοεμβρίου 1943 σιδηροδρομικώς και πέρασε άπό το Βελιγράδι, την Βιέννη, το Μόναχο και το Παρίσι πριν φθάσει, διασχίζοντας την Ίσπανία, στην Πορτογαλία⁵. Οι συνθήκες του ταξιδιού αλλά και οι προγενέστερες έμπειρίες τον είχαν κάνει έναν πολύ φοβισμένο άνθρωπο. Στην ουδέτερη Λισαβόνα εξάλλου εκτός άπό "Αγγλους ύπήρχαν και πολυάριθμοι Γερμανοί πράκτορες.

4. Από τα άδελφια Σκούρα, ό Δημήτριος εργαζόταν, ως τον θάνατό του, στα 1938, στην Ελλάδα όπου και είχε έντονη δραστηριότητα σχετική με τον κινηματογράφο ως αίθουσάρχης του «Αττικό» άρχικά και του «Ρέξ» και άλλων λιγότερο διάσημων αίθουσών στη συνέχεια («Αττικό» Κυψέλης, «Καπιτόλ» Πειραιά, «Παλλάς», Θεσσαλονίκης κλπ. κλπ.), στη συνέχεια και ως ιδρυτής της διάσημης στα έλληνικά κινηματογραφικά πράγματα «Σκούρας Φίλμ». Οι άδελφοί του, Σπυρίδων, Κωνσταντίνος και Γεώργιος Σκούρας, ήταν άπό τους κυριότερους μετόχους της FOX FILM Corporation και ιδιοκτήτες έκατοντάδων κινηματογραφικών αίθουσών στις ΗΠΑ. Ένα είδος μεσοπολεμικών Όνιάσδων με άλλα λόγια στο χώρο του θεάματος. Οι άνθρωποί τους ήταν όπωσδήποτε σημαντικά πρόσωπα!

5. Το κείμενο της συνέντευξης και τα σχόλια του "Αγγλου άξιωματούχου βρίσκονται στο FO 371/37210 (1943) R. 13659 [...copy of Political Memorandum Greece No 1, to Political Intelligence Department, recording interview with Antonio Gomes, a Portuguese Jew just returned from Athens, Lisbon, 16th December 1943]. Μικροφωτογραφημένο βρίσκεται στη συλλογή έγγραφων του Foreign Office στο Κέντρο Έρεύνης της Ίστορίας του Νεωτέρου Έλληνισμού της Ακαδημίας Αθηνών.

Στήν μαρτυρία του, συνέντευξη μᾶλλον, ἐντυπωσιάζει ιδιαίτερα, καθώς τονίζει κατηγορηματικά και ἐπαναλαμβάνει δύο φορές τὸν ἰσχυρισμὸ ὅτι: «...γιὰ τοὺς φτωχοὺς, ἡ ζωὴ στὴν Ἀθήνα εἶναι πολὺ πιὸ εὐκολὴ στὴν Ἀθήνα ἀπ' ὅ,τι στὴν Λισαβόνα. Εἶναι κατηγορηματικὸς στὸ σημεῖο αὐτό. Λέει ὅτι κάτι τέτοιο δὲν συνέβαινε στὰ 1941, καθὼς ὑπῆρχε τότε μία ἔντονη ἀνεπάρκεια τροφίμων καὶ ἀρκετὲς περιπτώσεις θανάτων ἀπὸ ἀσιτία, παρόλο ποὺ οἱ σχετικοὶ ἀριθμοὶ δὲν πλησιάζουν καθόλου τὰ μεγέθη ποὺ τόσο συχνὰ ἔχουν ἀκουστεῖ. Ὑποστηρίζει ὅτι σήμερ⁶, παρὰ τὸ νομισματικὸ χάος ποὺ ἐπικρατεῖ, οἱ πλούσιοι μποροῦν νὰ ἀποκτήσουν ὅτιδήποτε ἐπιθυμοῦν, ἐνῶ οἱ Γερμανοί, γιὰ νὰ ἐξωραίσουν τὴν κυριαρχία τους, βλέπουν ὅτι ἡ κατάσταση δὲν εἶναι ἀπλὰ ὑποφερτή, ἀλλὰ ἡ καλύτερη δυνατὴ ποὺ οἱ γενικότερες συνθῆκες ἐπιτρέπουν»⁷. Καὶ παρακάτω, «...ἐπανελάβε καὶ πάλι σ' αὐτὸ τὸ σημεῖο τῆς συνέντευξης ὅτι οἱ "Ἕλληνες "δὲν ἦταν δυστυχημένοι:" ("n'étaient pas malheureux", γαλλικὰ στὸ κείμενο), καθὼς εἶχαν συνηθίσει τὴν "μιζέρια" ("la misère", γαλλικὰ στὸ κείμενο), ἡ ὁποία ὅμως δὲν ἦταν τόσο μεγάλη ὅσο ἡ ἀντίστοιχη τῶν ἀνθρώπων στὸ Βελιγράδι, στὸ Παρίσι ἢ στὴ Λισαβόνα, θέση, ἡ ὁποία προερχόμενη ἀπὸ ἓναν Πορτογάλου ὑπῆκοο, εἶναι ὅπωςδήποτε ἀπρόσμενη»⁸.

Ἡ ἐξειδίκευση τῆς σχετικῆς — σχετικῆς μὲ καταστάσεις τῆς ἐμπόλεμης Εὐρώπης ἀλλὰ καὶ μὲ τίς τότε ἀκόμα νωπὲς τραγικὲς ἐμπειρίες τῆς Ἀθήνας τὸν χειμῶνα 1941-1942 — «εὐημερίας», εἶναι, πάντα κατὰ τὴν μαρτυρία μας, πολὺπλευρη: «...ἰσχυρίζεται ὅτι σήμερα, παρόλο τὸ νομισματικὸ χάος, οἱ εὐποροὶ μποροῦν νὰ ἀποκτήσουν ὅτιδήποτε πρακτικὰ ἐπιθυμήσουν», «οἱ "δουλειές", γενικὰ μιλώντας, δὲν πᾶνε καθόλου ἄσχημα καὶ οἱ βιομηχανίες ποὺ παράγουν εἶδη πρώτης ἀνάγκης ἀνθίζουν», «τὰ νυκτερινὰ κέντρα εὐημεροῦν ἐνῶ ὁ ἀριθμὸς τους εἶναι μεγάλος. Τὰ ἐστιατόρια κάνουν καλὲς δουλειές, τὰ γεύματα κοστίζουν κάτι ἀνάμεσα σὲ 25.000 καὶ 35.000 δραχμές. Οἱ κινηματογράφοι λειτουργοῦν μὲ τὸν καλῦτερο τρόπο...»⁹.

Ἡ ἐκπληξὴ τοῦ Ἀγγλου πράκτορα ἦταν δικαιολογημένη. Τὸ τέλος τοῦ 1943 δὲν βρισκόταν μακριὰ ἀπὸ τὴν ἐποχὴ ποὺ ἡ περίπτωσις τῆς λιμοκτονούσας Ἑλλάδας ἦταν ἀντικείμενο ἔντονης προπαγανδιστικῆς δραστηριότητος. Γιὰ τοὺς Συμμάχους, ἡ κατάσταση στὴν Ἀθήνα τοῦ χειμῶνα 1941-42 εἶχε γίνῃ σύμβολο ἐξαθλίωσης τῶν ἄτυχων λαῶν ποὺ βρέθηκαν νὰ στενάξουν κάτω ἀπὸ τὰ δεσμὰ τοῦ Ἀξόνα. Εἰκόνα ποὺ καλλιεργήθηκε προπαγανδιστικὰ μὲ

6. Ἐννοεῖ φυσικὰ τὴν ἡμερομηνία ἀναχώρησής του ἀπὸ τὴν Ἀθήνα, τὸν Νοέμβριο τοῦ 1943.

7. Στὸ ἴδιο ἔγγραφο, σ. 2, παράγραφος 3.

8. Στὸ ἴδιο ἔγγραφο, σ. 6, παράγραφος 12.

9. Στὸ ἴδιο ἔγγραφο, σ. 2-3.

ἐπιμονή καὶ ἡ διάδοσή της συνέβαλε στὸ νὰ προστεθεῖ σημαντικὴ ὑπερβολὴ στὴν ἔκταση τῶν τότε συμβάντων. Ἡ ἀνατροπὴ αὐτῆς τῆς προπαγανδιστικῆς ἐντύπωσης καθυστέρησε σημαντικὰ σὲ σχέση μὲ τὶς πραγματικὲς ἐξελίξεις γιὰ προφανεῖς λόγους. Δὲν ὑπῆρχε ἰδιαίτερη βιασύνη ἀπὸ τοὺς Συμμάχους στὸ νὰ βελτιώσουν τὴν ζοφερὴ εἰκόνα τῶν κατεχόμενων ἀπὸ τὸν Ἀξίονα περιοχῶν.

Οἱ τελευταῖες εἶχαν σημαντικὰ μεταβληθεῖ ἀπὸ τὴν αὐγὴ κιόλας τοῦ 1943. Οἱ ἀναφορὲς ἀπὸ τὴν Ἑλλάδα σημειώνουν ὅτι οἱ γενικὲς συνθῆκες στὸν τομέα τῆς διατροφῆς ἔχουν πρόσφατα σημαντικὰ βελτιωθεῖ, σημείωνε ἡ ἐβδομαδιαία πολιτικὴ ὁδηγία πρὸς τὴν Ἑλληνικὴ Ὑπηρεσία τοῦ B.B.C. στίς 29 Ἰανουαρίου 1943¹⁰. Λίγο ἀργότερα οἱ ἀναφορὲς στὴν «ἐξαθλίωση» τοῦ λαοῦ στίς κατεχόμενες ἐλληνικὲς πόλεις πρακτικὰ σταματοῦν στίς ραδιοφωνικὲς ἐκπομπὲς τοῦ Λονδίνου, γιὰ νὰ ἀντικατασταθοῦν ἀπὸ τὶς περιγραφὰς τῶν καταστροφῶν στὸν ἀγροτικὸ χῶρο, ἀποτέλεσμα τῶν συγκρούσεων ἀνάμεσα στοὺς κατακτητὲς καὶ στὴν ἔνοπλη Ἀντίσταση ποὺ θεωρεῖται τὴν ἴδια αὐτὴ ἐποχὴ.

Μιὰ παραπλήσια εἰκόνα μᾶς δίνει ἡ μελέτῃ τῶν γεννήσεων στὴν εὐρύτερη περιφέρεια τῆς Ἀθήνας, τῆς Διοικήσεως Πρωτευούσης, στὰ 1942-1943. Οἱ ἀριθμοὶ τῶν γεννηθέντων μποροῦν νὰ μᾶς δώσουν, μὲ ἐννεάμηνο ἔστω καθυστέρηση, τὶς συνθῆκες ἀφ' ἐνὸς τῆς καθημερινῆς ζωῆς ἀλλὰ καὶ τὶς γενικώτερες προσδοκίαις τοῦ πληθυσμοῦ, τὴν αἰσιοδοξία ἢ τὴν ἀπαισιοδοξία του, καὶ τὶς ἐκτιμήσεις γιὰ τὸ ἄμεσο μέλλον. Στὸν πίνακα ποὺ ἀκολουθεῖ τὰ στοιχεῖα προσφέρονται γιὰ κάποιες σχετικὲς παρατηρήσεις.

Τὸ ξέσπασμα τοῦ Ἑλληνοϊταλικοῦ πολέμου καὶ ἡ ἀβεβαιότητα ποὺ προκάλεσε ἀντικατοπτρίζεται στὸν περιορισμὸ τῶν γεννήσεων ἀπὸ τὸν Αὐγούστο ὡς τὸν Δεκέμβριο τοῦ 1941, μείωση ποὺ ἄγγιξε τὸ 50%¹¹. Μετὰ ἀπὸ μιὰ σχετικὴ ἰσορροπία τῶν ποσοστῶν, οἱ ἀπειλὲς καὶ τὸ ξέσπασμα τῆς πείνας τὸ φθινόπωρο τοῦ 1941, ἀντικατοπτρίζονται στίς γεννήσεις τοῦ καλοκαιριοῦ τοῦ 1942 ὅπου ἀπὸ 1005 τὸν Ἰούνιο, κατέρρευσαν στίς 776 τὸν Ἰούλιο, στίς 600 τὸν Αὐγούστο καὶ στίς 323 τὸν Σεπτέμβριο, παρουσιάζοντας ἀνάγλυφα τὴν κατάστασι ποὺ ἐπικρατοῦσε στὸ τέλος τοῦ 1941 καὶ στὴν ἀρχὴ τοῦ 1942 στὴν πολυπάθη Ἀθῆνα.

Ἡ ἀνάκαμψι αὐτοῦ τοῦ δείκτη ποιότητος τῆς ζωῆς καὶ αἰσιοδοξίας ἦταν ἔντονα διστακτικὴ στοὺς ἐπόμενους μῆνες καὶ πλησίασε τοὺς προπολεμικοὺς μέσους ὅρους μόνο στὸ τέλος τοῦ καλοκαιριοῦ τοῦ 1943. Στὴ συνέχεια ὅμως,

10. FO 371/37211 (1943) R. 113/13/19. Political Warfare Executive. Weekly directive for B.B.C. Greek Services (January 29th - February 5th).

11. Σὲ σχέση μὲ ἀντίστοιχο διάστημα 1940. 8.113 γεννήσεις στὸ διάστημα αὐτὸ στὰ 1940 ἔναντι 4.179 στὰ 1941.

ΠΙΝΑΚΑΣ

*Ἐξέλιξη γεννήσεων καὶ θανάτων στὴν περιοχὴ Διοικήσεως Πρωτευούσης
1940-1943¹²*

Ἔτος	Μῆνας	Γεννήσεις	Θάνατοι	Διαφορὰ
1940	Ἰαν.	2104	1530	574
	Φεβ.	1777	1173	604
	Μαρ.	1731	1348	383
	Ἀπρ.	1464	1120	343
	Μάϊ.	1343	1155	188
	Ἰουν.	1452	1277	175
	Ἰουλ.	1580	1431	149
	Αὐγ.	1518	1093	425
	Σεπ.	1678	954	724
	Ὀκτ.	1697	1019	678
	Νοε.	1660	1168	492
	Δεκ.	1560	1562	—2
	συν.	19564	14830	4734
1941	Ἰαν.	1704	1585	119
	Φεβ.	1641	1396	245
	Μαρ.	1794	1538	256
	Ἀπρ.	1352	1385	—33
	Μάϊ.	1266	1476	—210
	Ἰουν.	1397	1572	—175
	Ἰουλ.	1241	1635	—394

12. Πηγή: Αἱ θυσίαι τῆς Ἑλλάδος στὸν Β' Παγκόσμιο πόλεμο (4γλωσσο λεύκωμα), Ἀθῆναι, Ὑπουργεῖο Ἀνοικοδομήσεως, Γραφεῖο Χωροταξικῶν καὶ Πολεοδομικῶν Μελετῶν, Διευθ. Κ. Α. Δοξιάδη, 1946, πίνακας 73. Σὲ γενικὲς γραμμὲς οἱ πίνακες τοῦ λευκώματος αὐτοῦ πᾶσχουν ἀπὸ μία σχετικὴ ὑπερβολή, σὲ βάρος φυσικὰ τῶν πραγματικῶν συνθηκῶν ποὺ ἐπικρατοῦσαν τότε στὴ χώρα. Θὰ ἦταν γιὰ παράδειγμα ἐνδιαφέρουσα ἡ σύγκριση τῆς θνησιμότητος ποὺ δίνεται στὸν παραπάνω πίνακα μὲ τὶς ἰταλικὲς ἐκτιμήσεις ποὺ ὑπολογίζουν σὲ λιγώτερα ἀπὸ τὸ μισὸ τὰ θύματα «τοῦ ὑποσιτισμοῦ» (ἀφ' ὧν προφανῶς ἔξω ἄλλες αἰτίες θανάτου). Π.χ. μέσος ἡμερήσιος ὅρος περίπου 65 ἄτομα τὴν ἡμέρα γιὰ τὸν Δεκέμβριο 1941, κάτω ἀπὸ 50 τὸν Ἰανουάριο κλπ. [ISR. T. 821, Roll 354, Comando Superiore FF. AA. Grecia, Ufficio Affari Civili, Relazione sull'opera svolta dal Comando Superiore FF. AA. Grecia nel campo politico-economico durante il primo anno di occupazione (Maggio 1941 - Maggio 1942), allegato 11 bis].

Ἔτος	Μῆνας	Γεννήσεις	Θάνατοι	Διαφορά
1942	Αὐγ.	900	1832	—932
	Σεπ.	735	1891	—1156
	Ὀκτ.	941	2632	—1691
	Νοε.	862	5061	—4199
	Δεκ.	736	7257	—6521
	συν.	14569	29260	—14691
	Ἰαν.	1133	7021	—5888
	Φεβ.	1354	6164	—4810
	Μαρ.	1409	6088	—4679
	Ἀπρ.	1164	3948	—2784
	Μάϊ.	1008	3208	—2195
	Ἰουν.	1005	3129	—2124
	Ἰουλ.	776	3048	—2272
	Αὐγ.	600	2467	—1867
	Σεπ.	323	2160	—1837
	Ὀκτ.	706	2666	—1960
	Νοε.	600	2691	—2091
	Δεκ.	819	2250	—1431
	συν.	10897	44840	—33943
	Ἰαν.	1039	1886	—847
	Φεβ.	1181	1413	—232
	Μαρ.	1314	1390	—76
	Ἀπρ.	1226	1057	169
	Μάϊ.	1246	939	307
	Ἰουν.	1250	1113	137
	Ἰουλ.	1159	1297	—138
	Αὐγ.	1372	1052	320
	Σεπ.	1763	931	832
	Ὀκτ.	1893	1082	811
	Νοε.	2031	1040	991
	Δεκ.	2114	1241	873
	συν.	17588	14441	3147

συνέχεια πού ἀφορᾷ ἀποφάσεις γιά τεκνοποιία πού ἐλήφθησαν ἀπὸ τὴν ἀρχὴ τῆς χρονιᾶς, ἡ ἀνοδος ἦταν ἐντυπωσιακὴ. Ὁ Νοέμβριος μὲ 2031 γεννήσεις καὶ ὁ Δεκέμβριος μὲ 2114 βρίσκονται κατὰ 20 ὡς 30% ὑψηλότερα ἀπὸ τοὺς ἀντίστοιχους μέσους ὅρους — γιά τοὺς ἴδιους μῆνες — τῆς προπολεμικῆς περιόδου. Δεῖγμα μιᾶς ἀνανεωμένης ἐλπίδας, αἰσθησι τοῦ τέλους τῆς χειρότερης ἐποχῆς καὶ συνηγορία τῆς βελτίωσης τῶν συνθηκῶν ζωῆς στὴν πρωτεύουσα πού, ὅπως παραπάνω εἶδαμε, ἐξακολουθοῦσε νὰ αἰφνιδιάζει τοὺς Ἀγγλους πρᾶκτορες στὰ τέλη τῆς ἴδιας χρονιᾶς.

Οἱ ἐξηγήσεις πού δίνει ὁ τυχερὸς Ἑβραῖος πληροφοριοδότης γιά αὐτὴν τὴν ἐπάνοδο ἂν ὄχι τῆς εὐμερείας, τουλάχιστον τῆς αἰσιοδοξίας, ἐνδιαφέρουν ἴσως περισσότερο. Στὴν παράγραφο 8 τῆς συνέντευξής του ὑποστηρίζει ὅτι, «Θὰ ἦταν ἀδύνατο γιά τοὺς Ἀθηναίους νὰ ζήσουν χωρὶς τὶς ἀποστολὲς τροφίμων ἀπὸ τὸν Ἑρυθρὸ Σταυρὸ καὶ ἄλλους ὁργανισμούς. Οἱ βελτιωμένες συνθήκες ζωῆς ἀνάμεσα στὰ 1941 καὶ στὰ 1943 ὀφείλονται ἀποκλειστικὰ σ' αὐτὴν τὴν μορφή ἐνίσχυσης». Ἡ διαπίστωση αὐτὴ συμβαδίζει μὲ ἀνάλογες ἐκτιμήσεις τῶν ἀγγλικῶν ὑπηρεσιῶν τῆς περιόδου, πού πιστεύουν ὅτι οἱ βελτιώσεις ὀφείλονται στὴν «ἐπιδότηση» αὐτῇ, στὴν βοήθεια τῶν Διεθνῶν Ὀργανισμῶν, ἂν καὶ ἐπίσης ὑποστηρίζεται ὅτι, «οἱ καλὲς εἰδήσεις ἀπὸ τὰ μέτωπα τῆς Βόρειας Ἀφρικῆς καὶ ἄλλα, δημιούργησαν ἓνα κλίμα αἰσιοδοξίας στὴν Ἑλλάδα, κλίμα πού εἶχε ὡς ἀποτέλεσμα τὴν ἀπελευθέρωση προϊόντων πού βρισκόντουσαν στὰ χέρια κερδοσκόπων καὶ μαυραγοριτῶν»¹³.

Στὴν πραγματικότητα, ἀπὸ τὸ τέλος τοῦ 1942, μὲ τὴν ἀποκλειστικὴ χρησιμοποίησι ἐνέα Σουηδικῶν πλοίων¹⁴, οἱ προγραμματισμένες ποσότητες — μὲ βάση τοὺς 15.000 τόννους σιταριοῦ τὸν μῆνα — ὄχι μόνον τηρήθηκαν συστηματικὰ ἀλλὰ καὶ διευρύνθηκαν μὲ ἄλλα εἶδη ὅπως ὕσπρια ἢ τὸ ὑπερπολύτιμο παιδικὸ γάλα σὲ σκόνῃ¹⁵. Ἡ ἐπάρκεια τῶν ποσοτήτων αὐτῶν γιά

13. FO 371/37214 (1943) R. 113/13/19. Political War Executive. Weekly directive for B.B.C. Greek Services (January 29th - February 5th).

14. Τὸν Ἰανουάριο τοῦ 1943, ἀνάμεσα στὸν Καναδὰ, τὴν Τεργέστη καὶ τὰ ἐλληνικὰ λιμάνια κινιόντουσαν τὰ πλοῖα, «Camelia», «Formosa», «Tamara», «Mongabarra», «Fenris», «Bardaland», «Akka», «Yarrowonga», «Wirrib». Καμμία σύγκριση δηλαδὴ μὲ τὸ τραγικὸ καὶ πολὺπαθὸ «Τουμπλοῦ Μπουναρ» τοῦ 1941-42.

15. Πρακτικὰ συζήτησης τοῦ Πρέσβη Ἀγνίδη μὲ τὸν Ὑπουργὸ Ἐξωτερικῶν τῆς Μ. Βρετανίας, Ἦντεν, 30 Νοεμβρίου 1942, στὸ Ἀρχεῖον Ἑμμανουὴλ Τσουδεροῦ, Ἀθήνα, 1990, τ. II, σ. 337. Στὶς ἀναμενόμενες ποσότητες καὶ 100 ὑπερπολύτιμοι τόννοι γάλα σὲ σκόνῃ γιά τὶς ἀνάγκες τῶν βρεφῶν. Στὶς ἀποστολὲς αὐτὲς μποροῦν νὰ προστεθοῦν ἑκτακτες ἀρχικά, τακτικότερες ἀπὸ τὸ καλοκαίρι τοῦ 1943 καὶ γιά τοὺς ἐπόμενους μῆνες, ἀποστολὲς τροφίμων ἀπὸ τὴν Γερμανία τὴν Οὐγγαρία καὶ τὴν Ρουμανία. Στὰ τέλη Ἀπριλίου 1943 τὸ ἀτμόπλοιο «Χάλαρεν» ἀποσπάστηκε στὸ δρομολόγιο Τεργέστης - Πειραιᾶ καὶ στὸ πρῶτο του ταξίδι μετέφερε 3.800 τόννους ζάχαρη καὶ 500 τόννους γεώμηλα. Πβ. ἐφημ. «Πρωτὰ», 29 Ἀπριλίου 1943.

τὴν περιφέρεια τῆς Ἀθήνας κρίθηκε, στὶς ἀρχές τῆς ἀνοιξῆς τοῦ 1943 ἱκανοποιητική, καὶ στοὺς ἐπόμενους μῆνες τὸ σύστημα διευρύνθηκε μὲ τὴν μεταφορά τροφίμων κατευθεῖαν στὶς ἐπαρχιακὲς πόλεις, τὴν Θεσσαλονίκη, τὸ Ἡράκλειο, τὸν Βόλο ἢ τὴν Σμύρνη, γιὰ τὰ φορτία ποὺ εἶχαν τελικὸ προορισμὸ τὰ νησιὰ τοῦ ἀνατολικοῦ Αἰγαίου.

Οἱ ἄμεσες ἐπιπτώσεις αὐτῆς τῆς ἐπάρκειας δὲν φάνηκαν ἴσως στὴν ἀνθροπία τῶν κινηματογράφων καὶ τῶν νυκτερινῶν κέντρων, ὅπως ὁ πληροφόρο-δότης μας ἰσχυρίζεται. Εὐρύτερες οἰκονομικὲς δραστηριότητες, ἰδιαίτερα κερδοφόρες, εἶχαν, ἀπὸ τὸ 1942 τουλάχιστον, παγιωθεῖ στὴν κατεχόμενη πόλη, καὶ οἱ ἀσχολούμενοι μὲ αὐτὲς σίγουρα εἶχαν πρόσβαση σὲ ὅλες τὶς μικρὲς ἢ μεγάλες πολυτέλειες τῆς ἐποχῆς¹⁶. Ἀς ἀφήσουμε αὐτοὺς τοὺς χώρους καὶ ἂς πλησιάσουμε τοὺς μέσους ὅρους τῶν ἀλλαγῶν ποὺ ἡ ἐπάρκεια προκάλεσε. Ἐκτὸς λοιπὸν ἀπὸ τοὺς θανάτους ἀπὸ φυματίωση, ποὺ στὰ 1943 ἐλάχιστα ἀπέχουν ἀπὸ τοὺς προπολεμικοὺς μέσους ὅρους μετὰ ἀπὸ τὰ πρὸς τὰ πάνω ἄλλατά τους τοῦ 1942, οἱ ἔστω καὶ προβληματικὲς στατιστικὲς πιστοποιοῦν τὴ βελτίωση τῶν μέσων ὥρων. Ἀναλυτικὰ:

Οἱ «ἐργατικὲς» οἰκογένειες στὴν Ἀθήνα, — διάβαζε μισθωτὸς ἢ ἡμερομίσθιος χώρος — εἶχαν, στὸ διάστημα Νοεμβρίου 1941 – Μαρτίου 1942, περιοριστεῖ στὴν πλειοψηφία τους σὲ κατάσταση ὑποσιτισμοῦ. Τὸ 63% ἀπὸ τὰ μέλη τους ἐκτιμᾶται ὅτι ὑφίσταντο ἔντονο ὑποσιτισμὸ ἐνῶ, τὸ 15% βρισκόταν κάτω ἀπὸ τὰ ἀπαραίτητα γιὰ τὴν ζωὴ ὅρια. Τὸ πρῶτο τετράμηνο τοῦ 1943, τὸ ποσοστὸ τῶν ἀτόμων ποὺ βρισκόντουσαν κάτω ἀπὸ τὰ γιὰ τὴν ζωὴ ἀπαραίτητα ὅρια εἶχε μηδενιστεῖ, ἕνα 13% μόνο ζοῦσε πλέον σὲ συνθῆκες ὑποσιτισμοῦ, 47% σὲ συνθῆκες ἀνεπάρκειας καὶ 40% σὲ κανονικὲς ἢ ἐπαρκεῖς συνθῆκες¹⁷. Τὸ ἐνδιαφέρον εἶναι πὼς στὰ προπολεμικὰ χρόνια, τὸ 1939 γιὰ παράδειγμα, 18% τῶν ἰδίων ἀνθρώπων ζοῦσε σὲ καθεστὼς ἀνεπάρκειας ἢ ὑποσιτισμοῦ καὶ 47% σὲ συνθῆκες στοιχειώδους ἐπάρκειας. Μὲ ἄλλα λόγια δὲν ἐπρόκειτο γιὰ μιὰ κοινωνία τῆς ἀφθονίας ὅπου ὁ φόβος καὶ ἡ ἐμπειρία τῆς πείνας ἦταν ὀλότελα ἄγνωστοι.

Ἡ ἐπάρκεια τοῦ 1943 συνδεόταν μὲ δύο παραμέτρους. Ἡ πρώτη ἀφοροῦσε τὴν διαμόρφωση συστημάτων διανομῆς τοῦ ὑπάρχοντος στὶς συνθῆκες

16. Σχετικὰ μὲ τὶς πλουτοφόρες δραστηριότητες τῆς πρώτης φάσης τῆς κατοχῆς πβ. *Θωμάδης*, ὁ.π., σ. 133.

17. Αἱ θυσίαι τῆς Ἑλλάδος στὸν Β' Παγκόσμιον πόλεμον (ἄγλωσσο λεύκωμα), Ἀθῆναι, 1946, πίνakas 66. Ὑπάρχουν λόγοι νὰ πιστεύουμε ὅτι οἱ στατιστικὲς αὐτὲς δὲν λαμβάνουν ὑπόψη πολλὰ ἀπὸ τὶς ὑπόγειες διαδρομὲς τῶν εἰδῶν διατροφῆς τῆς περιόδου, ἰδιαίτερα τὰ ὅσα οἱ ἀπ' εὐθείας ἀνταλλαγῆς τῶν ἀστῶν μὲ τὴν ὑπαιθρο ἐξασφάλιζαν. Οἱ θάνατοι ἀπὸ πείνα οὔτε ἦταν τελικὰ τόσο πολλοὶ ὅσο θὰ περιμέναμε ἀν οἱ παραπάνω ἀριθμοὶ ἦταν σωστοὶ ἐνῶ, στὴν πλειοψηφία τους ἀφοροῦσαν ἄτομα μὲ παθήσεις, γῆρας ἢ προσφυγοποιηθέντες καὶ ἀπόκληρους, ὅπως λ.χ. τοὺς ἀποκλεισμένους Κρητες.

τοῦ 1943 πλούτου. Μία ἐπιπλέον ἐπιστροφή στὸν πληροφοριοδότη μας στὸ σημεῖο αὐτὸ δὲν θὰ ἦταν χωρὶς ἐνδιαφέρον. «Στὰ 1941, ἡ μέση ἡμερήσια ἀμοιβὴ γιὰ τοὺς ἐργάτες ἦταν κατὰ μέσο ὄρο 350-450 δραχμές. Τώρα ἡ μέση ἡμερήσια ἀμοιβὴ βρίσκεται στὶς 10.000, 15.000 ἢ καὶ 20.000 δραχμές¹⁸, ἀνάλογα μὲ τὴν δεξιότητα καὶ τὴν εἰδίκευση τοῦ ἐργάτη. Αὐτὲς οἱ ἀμοιβές δὲν ἐπιτρέπουν σ' ἓναν ἐργαζόμενο νὰ ἀγοράσει εἶδη στὴν μαύρη ἀγορά. Ἀλλά, γιὰ νὰ μπορέσει νὰ ζήσει μὲ κάποια ἄνεση, σὲ κάθε βιομηχανικὸ κλάδο ὑπάρχει καὶ μία ἐργατικὴ ἔνωση ποὺ παίρνει ἀπὸ τὸ Κράτος εἶδη ὅπως ἀλεύρι, ἐλαιόλαδο, ἐλιές, ὄσπρια, ζάχαρη (ἢ σταφιδίνη — ζάχαρη ἀπὸ σταφύλια — ὅταν δὲν ὑπάρχει κανονικὴ ζάχαρη), [ζάμ] καὶ ἄλλα εἶδη διατροφῆς, καὶ τὰ μεταπωλεῖ στὰ μέλη της στὶς ἐπίσημες τιμές, οἱ ὁποῖες εἶναι σαφῶς πιὸ χαμηλές ἀπὸ τὶς ἀντίστοιχες τῆς μαύρης ἀγορᾶς. Γιὰ παράδειγμα, μία "ὀκᾶ" ψωμιοῦ, πωλεῖται ἀπὸ τὶς ἐνώσεις στοὺς ἐργαζόμενους στὶς 2.400 δραχμές ἐνῶ, ἡ τιμὴ της στὴ μαύρῃ ἀγορᾷ εἶναι 20.000 δραχμές, δηλαδὴ ὀκτὼ φορὲς περισσότερο»¹⁹.

Κάθε προσπάθεια κατανόησης τῶν ὅρων ἐπιβίωσης τῶν ἀνθρώπων μὲ ἄξονα τὶς ἀμοιβές καὶ τὸ τρέχον κόστος τῶν προϊόντων, θὰ βρισκόταν, στὴν πρώτη κιόλας στροφή, σὲ ἀδιέξοδο. Προσπάθειες ἐρμηνείας τῶν συμβαινόντων στὴν περίοδο αὐτὴ ποὺ ξεκινοῦν ἀπὸ τὴν ἀποκλειστικὴ σύγκριση τῶν δύο μεγεθῶν, τῶν τιμῶν τῆς «μαύρης» καὶ τῶν ἀμοιβῶν, εὐκόλα καταλήγουν στὸ πουθενά. Ἡ ὑπαρξὴ δύο συστημάτων ἀποτίμησης τῶν ἀγαθῶν ἐξηγεῖ τὰ ἀνεξήγητα καὶ ἀποκαλύπτει τὴν ἔκβαση τῶν σκληρῶν συγκρούσεων τοῦ 1942-1943 στὶς πόλεις σχετικὰ μὲ τὶς διαδρομὲς διανομῆς τοῦ νέου πλούτου²⁰. Οἱ ἐνώσεις τῶν ἐργαζομένων, σύλλογοι, σωματεῖα, συνδικάτα εἶχαν ἤδη κερδίσει μιὰ σημαντικὴ θέση στὶς διαδικασίες αὐτές. Ἀκόμα καὶ ἡ προσερχόμενη ἀπὸ τὶς χῶρες τοῦ Ἀξονα βοήθεια κατέληγε στὴν διαμέσου τῶν ἐνώσεων αὐτῶν διανομῇ²¹. Οἱ ἀφετηρίες αὐτῆς τῆς παράδοξης ἀνοχῆς ἢ καὶ ὑπόθαλψης τῶν ἐργατικῶν ἐνώσεων ἀπὸ ἓνα καθεστῶς καθ' ὅλα ὀλοκληρωτικὸ, κατὰ πειστικὸ καί, σὲ τελευταία ἀνάλυση, ὄργανο τῶν δυνάμεων κατοχῆς, πρέ-

18. Συχνὰ ὅμως καὶ μὲ κάποια ἐπιπλέον σὲ εἶδος ἀπολαβῆ ποὺ παραγνωρίζεται ἐδῶ.

19. Συνέντευξη, παράγραφος 10.

20. Ἡ πρώτη «γενικὴ ἀπεργία» — κατὰ τὴν ΕΑΜικὴ ὁρολογία, σχετικὰ μαζικὴ ἀπεργιακὴ κινητοποίηση θὰ ἦταν ἀκριβέστερο — ξέσπασε στὶς 7 Σεπτεμβρίου τοῦ 1942 μὲ αἶτημα τὴν «ἐπίλυση» τῶν ζωτικῶν προβλημάτων» τῶν ἐργαζομένων καὶ τῶν οἰκογενειῶν τους. Ἀξιοσημείωτο τὸ γεγονὸς ὅτι λίγες ἡμέρες νωρίτερα, στὶς 29 Αὐγούστου, εἶχαν φθάσει στὸν Πειραιᾶ οἱ πρῶτες σημαντικὲς ποσότητες τροφίμων ἀπὸ τὸν Καναδᾶ, 16.000 τόννοι σιτηρᾶ. Πβ. ἐφημ. *Ἡ Πρωΐα*, 3 Σεπτεμβρίου 1942. Τὸ οὐσιαστικὸ ζητούμενο τῆς διαμάχης ἦταν οἱ τρόποι διάθεσης καὶ οἱ μηχανισμοὶ διανομῆς αὐτῶν τῶν ἀγαθῶν.

21. Πβ. ἐφημερίδα *Ἡ Πρωΐα*, 29 Ἀπριλίου 1943, 700 τόννοι γερμανικὰ γεώμηλα γιὰ Πειραιᾶ καὶ συνεταιρισμοὺς ἐργαζομένων, ἐργατῶν.

πει νὰ ἀναζητηθεῖ στὶς ἡμέρες τῆς ἐπισιτιστικῆς κρίσεως τοῦ 1941-1942 καὶ στὴν τότε ἀδυναμία τοῦ κρατικοῦ μηχανισμοῦ στὸ νὰ ἐπιλύσει τὰ προβλήματα χωρὶς στήριξη. Ἡ ἐπιβίωση ὅμως τῶν συχνὰ ἐχθρικών πρὸς τὸ κράτος μηχανισμῶν αὐτῶν καὶ στὰ 1943, προδίδει τὴν πολυπλοκότητα τοῦ συστήματος διανομῆς τῶν ἀγαθῶν καὶ τὴν ἀνάγκη διατήρησης ὅχι μόνο βοηθητικῶν μηχανισμῶν ἀλλὰ καὶ κοινωνικῶν ἰσορροπιῶν²².

Ὅσον ἀφορᾷ τὰ μὴ μισθωτὰ εἰσοδήματα, ἡ κατάσταση παρουσιάζεται σύνθετη. Τὸ πῶς ἀπλὸ ἀφορᾷ τὰ εἰσοδήματα ἀπὸ ἀκίνητες περιουσίες γιὰ τὶς ὁποῖες ὁ πληροφοριοδότης μας σημειώνει: «Τὸ ὕψος τῶν ἐνοικίων ἔχει δεκαπλασιαστεῖ, πράγμα τὸ ὁποῖο, σ' ἓνα μικρὸ βαθμὸ, ἐπιτρέπει σὲ ὅσους ἔχουν εἰσοδήματα ἀπὸ ἀκίνητη περιουσία νὰ συνεχίζουν νὰ ζοῦν μὲ σχετικὴ ἄνεση». Τὸ συνεχίζουν νὰ ζοῦν εἶναι μᾶλλον σχετικόν. Αὐτοῦ τοῦ εἴδους τὰ εἰσοδήματα γνώρισαν μιὰ μεγάλη κρίση στὰ 1941-1942. Ἀπὸ τὴν μιὰ μεριὰ ὁ πληθωρισμός, ἀπὸ τὴν ἄλλη ἡ οἰκονομικὴ ἀδυναμία μεγάλων στρωμάτων τοῦ πληθυσμοῦ στὴν δύσκολη αὐτὴ φάση, ἀλλὰ καὶ τὸ ἐνοικιοστάσιο ποὺ ἡ κατοχικὴ κυβέρνηση ἀναγκάστηκε ἐκ τῶν πραγμάτων νὰ ἐπιβάλει, εἶχαν γιὰ κάποιον διάστημα ἐξανεμίσει αὐτοῦ τοῦ εἴδους τὰ εἰσοδήματα²³. Σημαντικὲς αὐξήσεις ἀποφασίστηκαν μόνο τὴν ἔνοιξη τοῦ 1943, μὲ τὴν ἀμβλυνση τῶν σκληρῶν συνθηκῶν. Ἦσαν ὁ ἀριθμὸς τῶν 40.000 ἀκινήτων ποὺ ὑποστηρίζεται ὅτι ἀλλάξαν ἰδιοκτῆτη — στὸ λεκανοπέδιο τῆς Ἀθήνας — τὸν καιρὸ τῆς κρίσεως νὰ μὴν εἶναι ἀκριβῆς²⁴, δὲν ὑπάρχει ὅμως ἀμφιβολία ὅτι τὸ πρόβλημα ἐκδηλώθηκε μὲ ἰδιαίτερη ὀξύτητα.

22. Ἐνδεικτικὸ παράδειγμα γιὰ τὸ τότε κλίμα ἡ περίπτωση τῆς ἀπεργίας τῶν ἀρτεργατῶν, τὸν Αὐγούστου τοῦ 1943. Παρὰ τὶς ἰδιαίτερα σκληρὲς τῆς δηλώσεις κατὰ τῶν ἀπεργῶν, ἡ κυβέρνηση Πάλλη δέχτηκε περίπου τὸ σύνολο τῶν αἰτημάτων τους ἀκόμα καὶ τὴν καταβολὴ σ' αὐτοὺς ἐνὸς ἑκτακτοῦ δανείου 500.000 δραχμῶν κατὰ ἐργαζόμενο, τὴν ἐξυπηρέτηση τοῦ ὁποῖου «τοκοχρεωλυτικῶς» θὰ ἀναλάμβανε τὸ Ταμεῖο Ἀρτεργατῶν, δηλαδὴ ὁ συνδικαλιστικὸς συνεταιριστικὸς τους φορέας. Φυσικά, ὁ τελευταῖος, ἄσχετα ἀπὸ ποῖον πολιτικὰ ἐλεγχόταν, γινόταν ἔτσι ἐπίσημος συνομιλητὴς τῶν ἀρχῶν καὶ ἀναγνωρισμένος μηχανισμός. Πβ. ἐφημ. *Ἐλευθερον Βῆμα*, 20 Αὐγούστου 1943.

23. Σ. Θωμαδάκης, «Μαύρη ἀγορά, πληθωρισμός καὶ βία στὴν οἰκονομία τῆς κατεχόμενης Ἑλλάδας», στὸ *Ἡ Ἑλλάδα στὴ δεκαετία 1940-1950*, Ἀθήνα, Θεμέλιο, 1984, σ. 133. Ἀναφερόμενος στὸν Αὐγούστου τοῦ 1943 ὑπολογίζει ὅτι τὰ καλὰ ἀκίνητα πουλιώντουσαν στὸ 25% τῆς προπολεμικῆς τους ἀξίας καὶ τὰ μεσαῖα στὸ 6 ὡς 15%. Ἐπρόκειτο δηλαδὴ, ὅπως σημειώνει, «γιὰ κατάρρευση τῆς ἀξίας τῶν ἀκινήτων». Οἱ ὑπολογισμοὶ του, στηριγμένοι σὲ ἔγγραφα τοῦ O.S.S., μποροῦν νὰ ἐλεγχθοῦν ὡς ὑπερβολικοί. Στὰ δελτία πωλήσεων τῶν μεσιτικῶν γραφείων ὅπως τοῦ Ι. Σωτηρόπουλου, ποὺ δημοσιεύοντουσαν στὸν τότε ἀθηναϊκὸ τύπο, οἱ τιμὲς τῶν ἀκινήτων εἶναι μᾶλλον δυσθεώρητες καὶ σίγουρα ἐπικαλοῦνται μιὰ ἰδιαίτερα πλούσια πελατεία. Τὸ γεγονὸς ὅτι ἡ καταβολὴ τοῦ τιμήματος τῆς ἀγορᾶς γινόταν μὲ ἐπιταγὲς προοδευτικὰ ἐξαργυρώσιμες μὲ ρυθμούς ὡς 50.000 τὴν ἐβδομάδα, μπερδεύει σημαντικὰ τὶς συγκρίσεις σὲ καιροὺς καλπάζοντα πληθωρισμοῦ.

24. *Τὰ δίκαια τῶν ἐπὶ κατοχῆς πωλησάντων ἀκίνητα*, Ἀθῆναι 1949, σ. 5. Ὁ ἀριθ-

Ἡ κερδοσκοπία μὲ χρυσό, χρεόγραφα ἢ ξένα χαρτονομίσματα ἦταν μιὰ ἄλλη πηγή πλούτου, στὰ ὅρια τῆς νομιμότητος καὶ τῆς παραδεκτῆς πρακτικῆς. Ὁ πληροφοριοδότης ἀναφέρεται ἰδιαίτερα στὴν πρώτη καὶ στὴν τρίτη περίπτωση: «αὐτοὶ ποὺ πλούτησαν στὴν Ἀθήνα εἶναι ὅσοι ἀγόρασαν ἔγκαιρα χρυσὰ νομίσματα. Στὴν παρούσα στιγμή, μία χρυσὴ λίρα, ἀπὸ τὶς ὁποῖες — ὑποστηρίζει — ἑκατοντάδες χιλιάδες κυκλοφοροῦν, ἀξίζει 1.500.000 δραχμῆς. Μία χρυσὴ λίρα ἰσοδυναμεῖ μὲ τρεῖς χάρτινες λίρες». Παρακάτω δίνει πιὸ ἀναλυτικὲς πληροφορίες γιὰ τὴν ἀξία τῶν ξένων νομισμάτων. «...Στὶς 12 Νοεμβρίου 1943, τὸ χαρτονόμισμα τοῦ ἐνὸς δολλαρίου ἄξιζε 50.000 δραχμῆς, τὸ ἀντίστοιχο τῆς ἀγγλικῆς λίρας 450/500.000 δραχμῆς καὶ τὸ τοῦ ἐνὸς ἐλβετικοῦ φράγκου 25.000 δραχμῆς. Ὅταν ὁ ἐρωτῶν παρατήρησε ὅτι ἡ σχέση ἀνάμεσα στὴν λίρα καὶ στὸ δολλάριο ἦταν, καὶ παρέμενε σταθερὴ γιὰ μεγάλο διάστημα, στὰ 4,025 δολλάρια ἡ λίρα, καὶ ὅτι τὰ στοιχεῖα τοῦ πληροφοριοδότη φαίνονται παράλογα, ὁ τελευταῖος ἔδωσε τὴν μᾶλλον ἐκπληκτικὴ ἐξήγηση ὅτι ἐνῶ οἱ Ἕλληνες προτιμοῦν δολλάρια ἀντὶ γιὰ λίρες, οἱ συναλλαγές στὰ πρῶτα εἶναι πολὺ σπάνιες ἐνῶ οἱ ἀντίστοιχες σὲ χάρτινες λίρες πολυάριθμες. Δὲν ἔδωσε περαιτέρω ἐξηγήσεις γιὰ αὐτὴν τὴν ἀναντιστοιχία ἀλλὰ ὁ ἐρωτῶν ὑποθέτει ὅτι μπορεῖ νὰ κυκλοφοροῦν καὶ στὴν Ἑλλάδα πλαστὰ χαρτονομίσματα δολλαρίου, ὅπως συμβαίνει στὴ Λισαβόνα καὶ ἄλλοι»²⁵.

Ἄν καὶ σὲ ὅλη τὴν διάρκεια τῆς Κατοχῆς ἡ ἀναζήτηση σταθεροῦ νομίσματος ἱκανοῦ νὰ ἐξυπηρετήσῃ τὶς ἀνάγκες γιὰ ἀποθησαύριση καὶ κεφαλαιοποίηση μακριὰ ἀπὸ τὶς ἀπειλὲς τοῦ πληθωρισμοῦ ἦταν ἔντονη, οἱ σχετικὲς συναλλαγές ἀπέκτησαν σταθερὲς βάσεις καὶ σημεῖα ἀναφορᾶς μόνον στὶς περιόδους σχετικῆς σταθερότητας²⁶, ἀπὸ τὰ μέσα τοῦ 1942 ὡς περίπου τὸ τέλος τοῦ καλοκαιριοῦ 1943²⁷. Στὶς προγενέστερες συνθήκες πανικοῦ οἱ διακυμάνσεις καὶ οἱ ἀναφορὲς σὲ ἀναλώσιμα ἀγαθὰ — λ.χ. λάδι — ἐμπόδιζαν τὴν παγίωση σταθερῶν σχέσεων. Στὸν τομέα αὐτὸ τὸ 1943 δὲν θὰ μπορούσε νὰ ἔρθῃ σὲ ἀντίθεση μὲ τὸν χαρακτῆρα του. Στὴν διάρκειά του οἱ συναλλαγές ἦταν ἰδιαίτερα σημαντικὲς καὶ οἱ μεταβολὲς ἀποτελέσματα εἰδήσεων ἀπὸ τὰ πολεμικὰ

μὲς τῶν 43.000 ἀκινήτων πωληθέντων στὴν περίοδο τῆς κατοχῆς στὴν περιφέρεια πρωτεύουσας, προέρχεται ἀπὸ ἔρευνα στὰ Ὑποθηκοφυλακεῖα Ἀθηνῶν καὶ Πειραιῶς.

25. Συνέντευξη, σ. 5, παράγραφοι 13-14.

26. Σχετικὰ μὲ τὸ νόημα καὶ τὸ περιεχόμενο αὐτῆς τῆς «σταθερότητας», βλ. Δημήτριος Δεληβάνης, *Ἡ δραχμὴ ἀπὸ τοῦ φθινοπώρου 1939 μέχρι τῆς νομισματικῆς διαρροῆς τῆς 25ης Ἰανουαρίου 1946*, Ἀθῆναι, Παπαζήσης, 1946, σ. 79 κ.έ., κεφάλαιο, «ἡ ἀπότομος βελτίωσις». Ἡ βελτίωσις ἀποδίδεται ἀπὸ τὸν συγγραφέα στὴν ἐξομάλυνση τῆς σχέσης ἀνάμεσα στὴν ζήτηση καὶ στὴν διάθεση προϊόντων πρώτης ἀνάγκης στὶς πόλεις μετὰ ἀπὸ τὴν παγίωση τῶν ἀποστολῶν τοῦ Διεθνoῦς Ἐρυθροῦ Σταυροῦ.

27. Ἰδιαίτερα μετὰ τὴν κρίση τῆς κερδοσκοπίας τοῦ Νοεμβρίου 1942 ποὺ ἔδειξε καὶ τοὺς κινδύνους τοῦ παιγνιδιοῦ αὐτοῦ.

μέτωπα παρὰ ἀποτέλεσμα ἄμεσων ἀπειλῶν. Οἱ σχετικὲς μὲ τὴν ἀπελευθέρωση τῆς χώρας προσδοκίαις ἦταν οἱ κυριώτεροι παράγοντες μεταβολῆς τῶν νομισματικῶν σχέσεων. Στὴν οὐσία ἐπρόκειτο γιὰ ἐκτίμηση τῶν ὀρίων αὐτοῦ τοῦ ἰδιότυπου κατοχικοῦ τρόπου οἰκονομικῆς δραστηριότητος καὶ προετοιμασία γιὰ τὴν ἐπάνοδο στὴν ὁμαλότητα.

Στὶς καθημερινὲς ἀγοραπωλησίες, στὶς πόλεις, ἡ δραχμὴ εἶχε φυσικὰ σημαντικὸν λόγον. Γιὰ τὴν ἀκρίβεια εἶχε τὸν ρόλον τῆς σὲ ἓνα ἀπὸ τὰ ἐπίπεδα τῶν συναλλαγῶν, σ' ἐκεῖνο τῶν δημόσιων διανομῶν ἢ τῶν ἀγοραπωλησιῶν μὲ τὴν ἐπαγγελματικὴ ἔνωση, μεσάζοντα στὴν περίπτωση αὐτῇ, ἀνάμεσα στὸν καταναλωτὴ καὶ στοὺς κρατικoὺς φορεῖς. Ἡ ἐξασφάλιση ἐνὸς πρόσθετου δοχείου λαδιοῦ μὲ ἓνα ταξίδι στὴν ἐπαρχία λόγου χάρη, δὲν ἦταν πιθανὸ νὰ γινόταν μὲ πληρωμὴ σὲ χρῆμα, ἀν καὶ ἡ γεωγραφικὴ ἐξάπλωση τῶν διανομῶν εἶχε μερικῶς ἀποκαταστήσει τὸ κύρος τῆς δραχμῆς σὲ λίγες ἀπὸ τίς ἐπαρχιακὰς πόλεις. Τὸ 1943 ἦταν ἔτος ἐράνων γιὰ στήριξη τοῦ ἀντάρτικου καὶ τῆς ἀπελευθερωτικῆς δραστηριότητος στὴν ὑπαιθρο. Τὰ χρηματικὰ ποσὰ ποὺ συγκεντρωνόντουσαν μὲ τὸν τρόπο αὐτὸ καὶ ἔπαιρναν τὸν δρόμον τοῦ βουνοῦ γιὰ νὰ στηρίζουν τίς ἐνοπλες ὀργανώσεις, πιστοποιοῦσαν τὴν ὑπαρξὴ εἰδῶν ποὺ μόνον μὲ δραχμὲς μποροῦσαν νὰ ἀποκτηθοῦν — φάρμακα γιὰ παράδειγμα — καὶ τὴν μερικὴ ἀποκατάσταση τοῦ κύρους τοῦ χαρτονομίσματος. Μερικοὺς μῆνες νωρίτερα, στὴν αἰχμὴ τῆς ἐπισιτιστικῆς κρίσεως, ὡς τὸ καλοκαίρι τοῦ 1942 περίπου, τὸ χαρτονόμισμα ἦταν ὁλοκληρωτικὰ ἀνεπιθύμητο στὸν ἀγροτικὸν χώρον. Δὲν στηριζόταν τότε στὸν καινοφανῆ «πλοῦτον» ποὺ ἡ βοήθεια τῶν Διεθνῶν ὀργανισμῶν ἔριξε στὴν πλάστιγγα τῶν συναλλαγῶν πόλεων καὶ ὑπαιθρου. Στὸν τομέα αὐτὸ ἡ προσκόλληση τοῦ πληροφοριοδότη μας στὴν ἐντύπωση ὅτι, «...ἡ δραχμὴ καθεαυτὴ δὲν ἔχει πραγματικὴ ἀξία, ἐπειδὴ τὸ νομισματικὸ χάος ἔφθασε στὸ ἀποκορύφωμα στὴν Ἑλλάδα, οἱ μηχανὲς τοῦ νομισματοκοπείου δουλεύουν μὲ καταπληκτικὴ ταχύτητα καὶ ἡ ἀξία τῆς μεταβάλλεται ἀπὸ ὥρα σὲ ὥρα» (γαλλικὰ στὸ κείμενον, «le cahot monétaire est arrivé à son comble en Grèce; la machine à billets tourne à une vitesse étourdissante»)²⁸ ἔχει σχετικὴ μόνον σημασία παρόλο ποὺ συνηγοροῦν ὑπὲρ τῆς οἱ ἐνδείξεις τοῦ πληθωρισμοῦ.

Ἐπιπλέον βρισκόμαστε μπροστὰ σὲ μιὰ οἰκονομικὴ πρακτικὴ ἰδιαίτερα συντηρητικὴ στὸ καταναλωτικὸ τῆς σκέλεως. Ἡ προμήθεια ρουχισμοῦ δίνει τὸ μέτρο τῶν δυνατοτήτων καὶ τῶν προσαρμογῶν. «...Ἡ παραγωγὴ ρουχισμοῦ πρακτικὰ σταμάτησε καὶ στὴ χώρα δὲν παράγονται πλέον ροῦχα γιὰ τὴν ἐλεύθερην ἀγορὰ ἐξαίτιας τῆς ὀλικῆς ἀπουσίας πρώτων ὑλῶν. Ἐνα ἀνδρικοὺν κουστούμι ἀπὸ ἐλληνικὸ ὕφασμα, μιᾶς λογικῆς ἀν καὶ ὅχι ἄριστης ποιότητος, μπορεῖ νὰ ἀγοραστεῖ στὴν μαύρην ἀγορὰ μὲ 2.500.000 δραχμὲς ποὺ ἰσοδυνα-

28. Συνέντευξη, σ. 5, παράγραφος 13.

μεϊ με λιγότερο από δύο χρυσές λίρες ή, στο Λονδίνο, με περίπου τέσσερις χάρτινες. Ένας εργαζόμενος είναι αδύνατο να αποκτήσει ρούχα στις τιμές αυτές και θα τὰ αναζητήσει σε όσα παλαιά, "δεύτερο χέρι", πωλούν οι πλέον εύκατάστατοι. Σ' αυτήν την κατηγορία ένα κουστούμι αφού επισκευαστεί, καθαριστεί και πιθανότατα γυρίσει το μέσα έξω, μπορεί να αγοραστεί για 400/500.000 δραχμές. Ένα πουκάμισο κοστίζει 120.000 δραχμές, οι κάλτσες 40.000 δραχμές το ζευγάρι, μια γραβάτα 10/15.000 δραχμές ενώ τὰ παπούτσια όταν είναι μερικώς κατασκευασμένα από ύλικά "Ersatz" (συνθετικά υποκατάστατα) κοστίζουν 600.000, ενώ όταν είναι όλόκληρα από τέτοια ύλικά πέφτουν στις 350.000...»²⁹. Προφανώς, παρά τις όποιες έφευρετικότητες οι σχετικές συναλλαγές δεν μπορούσαν να είναι παρά σπάνιες ως άνυπαρκτες για σημαντικά τμήματα του άθηνάϊκου πληθυσμού.

Για να ξαναγυρίσουμε στις άφετηρίες μας, ως κοιτάζουμε αυτό το 1943 ή, τουλάχιστον το πρώτο του εξάμηνου, από μιάν άλλη σκοπιά. Στην άρχή του χρόνου οι άντάρτες στα βουνά ήταν μερικές δεκάδες, σχετικά διάσπαρτοι και συχνά μεμονωμένοι. Οι «εκατονταρχίες» της χωροφυλακής, τὰ άποσπάσματά της, οι Ίταλοι καραμπινιέροι, διατηρούσαν το μεγαλύτερο τμήμα των όρεινων σταθμών ή φυλακίων τους και διέσχιζαν χωρίς ιδιαίτερους κινδύνους τις περισσότερες από τις άπομονωμένες περιοχές. Περιοχές «Έλεύθερης Έλλάδας» δεν υπήρχαν κάτω από αυτές τις συνθήκες και ή άμφισβήτηση της έξουσίας του έπίσημου κράτους στις όρεινες ζώνες προερχόταν μόνο από την γενικευμένη άνασφάλεια, από την όλοένα και πιο έντονη έγκληματικότητα, από τις ληστρικές πρακτικές και την άναρχία.

Λίγους μήνες μετά, πριν ακόμα μπούμε στο καλοκαίρι του 1943, ή «Έλεύθερη Έλλάδα» ήταν μιá καταπληκτική πραγματικότητα, την διαφέντευαν χιλιάδες ένοπλοι άντάρτες, την διοικούσαν πλῆθος συμβούλια και οι μηχανισμοί που εκεί αναπτύχθηκαν είχαν έμπεδώσει την ασφάλεια και την τάξη, τουλάχιστον σε σχέση με τους έσωτερικούς παράγοντες διαταραχής τους. Όπως έδειξαν οι συγκρούσεις στον Φαρδύκαμπο αλλά και ή άποτυχία των Ίταλικών έκκαθαριστικών έπιχειρήσεων του Ίουνιου, έπρόκειτο ήδη για μιá όντότητα ικανή να άναμετρηθεί με τις «έπίσημες» άρχές και τὰ κατοχικά στηρίγματά τους. Μιá ραγδαία μετατροπή των συνθηκών και των όρων.

Την ίδια στιγμή, στις πόλεις, στην Αθήνα ιδιαίτερα, ή σιωπή του χειμώνα 1941-1942, οι «κλαδικές» περίπου κινητοποιήσεις του 1942 έδωσαν τη θέση τους σε έκδηλώσεις άμφισβήτησης της κατοχικής έξουσίας όπως εκείνες της 25ης Μαρτίου 1943 ή οι κατά της πολιτικής έπιστράτευσης. Η άμφισβήτηση έπαψε να είναι άμυντική, δεμένη με την έπιβίωση. Έγινε πολιτική και σχετίστηκε με την μελλοντική μορφή της χώρας. Οι πολιτικές όργα-

29. Συνέντευξη, σ. 6, παράγραφος 16.

νώσεις, ιδιαίτερα οἱ κοινωνικά ἀνατρεπτικές, ἄρχισαν νὰ στρατολογοῦν μὲ ἐκρηκτικούς ρυθμούς ἀναγκάζοντας τὴν κυβέρνησιν σὲ σπασμωδικὰ μέτρα ὅπως ἡ ἀπαγόρευση τῶν... πάρτυ³⁰! Τὸ ἐρώτημα ποὺ εὐλογα προκύπτει ἀπὸ αὐτὰ καὶ ἀπὸ τὰ προηγούμενα εἶναι τὸ πῶς ταιριάζει, πῶς ἐπικοινωνεῖ, ἡ γενικὴ βελτίωση τῶν συνθηκῶν, ἡ περιγραφόμενη στὴν μαρτυρία μας καὶ ἡ διαγραφόμενη σὲ πλῆθος ἄλλες ἐνδείξεις μὲ αὐτὴν τὴν γενικὴ ἐκρηξὴ ποὺ ξέσπασε στὴν ὕπαιθρο — μὲ ἔνταση καὶ διάρκεια — καὶ γιὰ ἓνα μεγάλο διάστημα, ὡς τὸ φθινόπωρο τουλάχιστον, καὶ στίς πόλεις, στὴν πρωτεύουσα Ἀθῆνα κυρίως.

Ἄς μᾶς ἐπιτραπεῖ μία ὑπόθεση ποὺ μόνον νὰ θίξουμε μποροῦμε ἐδῶ, καθὼς ἡ ἀναλυτικὴ τῆς ἐξέτασιν θὰ ἀπαιτοῦσε χωρὶ καὶ συσχετισμούς πολὺ εὐρύτερους ἀπὸ ἐκείνους ἐνὸς μεμονωμένου ἄρθρου. Ἡ σχετικὴ εὐμάρεια τοῦ 1943 δὲν ἀναζωογονεῖ μόνον τίς πόλεις καὶ τίς δραστηριότητές τους, δὲν ἀνεβάζει μόνον τὸν γενικὸ δείκτη αἰσιοδοξίας τῶν ἀνθρώπων τους. Ἀναζωογονεῖ καὶ ἐνισχύει καὶ τοὺς μηχανισμούς ποὺ στηρίζονται πάνω τους, τὸ κατοχικὸ κράτος τῆς Ἀθῆνας δηλαδὴ καὶ τοὺς μηχανισμούς του. Καὶ εἶναι ἀκριβῶς ἡ ἀπόπειρά του νὰ ἀνακτήσῃ τίς χαμένες του θέσεις, τὸ χαμένο του κύρος καὶ τὴ συμμετοχὴ του στὸν ἔλεγχον καὶ στὴν διαχείριση τῶν συναλλαγῶν ποὺ προκαλεῖ τὴν κοινωνικὴ ἀντίδραση καὶ ἐκρηξή.

Τὸ ἐπίσημο Κράτος εἶχε ἐξαρθρωθεῖ κατὰ τὴν διάρκειαν τῶν κρίσεων μηνῶν τοῦ 1941-1942. Ἡ ἀποτυχία του στὴν συγκέντρωση καὶ στὴν ὑπὸ τὸν ἑλεγχό του διανομὴ τῶν ἀγροτικῶν προϊόντων, σὲ συνδυασμὸ μὲ τὴν ἀδυναμία τῶν κατοχικῶν δυνάμεων νὰ τὸ συνδράμουν, εἶχε ὑποκαταστήσει τοὺς μηχανισμούς του μὲ ἓνα κράμα ἰδιωτικῶν πρωτοβουλιῶν καὶ ὀργανωτικῶν αὐτοσχεδιασμῶν καὶ συχνά, ὁ ἴδιος ὁ κρατικὸς μηχανισμός, μπροστὰ στὴν διαγραφόμενη τραγωδίαν ὑπέθαλπτε καὶ ἀνεχόταν. Ἡ γενικευμένη ἀνθρώπινη κινητικότητα καὶ τὰ δίκτυα ποὺ κτίστηκαν μαζὶ τῆς ἦταν φυσικὰ ἀπὸ ἐχθρικά ὡς ἀδιάφορα ὡς πρὸς τίς ἐπίσημες ἀρχές ποὺ ἐνῶ ἐλάχιστα βοηθοῦσαν, ἔκαναν συχνὰς ἀπόπειρες νὰ ἐλέγξουν τίς κινήσεις αὐτές.

Στὴν Ἀθῆνα ιδιαίτερα οἱ πρωτοβουλίες καὶ οἱ ἀνάγκες ἔθρεψαν κάθε εἶδους ὀργανωτικὸ σχῆμα — ἔνωση, ἐπιτροπὴ, συνεταιρισμὸς, ἀδελφότητα, σωματεῖο, ταμεῖο, κλπ. — ποὺ μποροῦσε νὰ ἐκτελέσει αὐτὸ ποὺ οἱ Ἀρχές ἀδυνατοῦσαν νὰ πετύχουν: τὴν ἐξέγερση τροφίμων στὴν ἐπαρχία καὶ τὴν διανομὴ τους στίς πόλεις. Ὅπως, παρὰ τίς ἀντιρρήσεις, νομιμοποιήθηκε προοδευτικὰ ἡ ἀτομικὴ μεταφορὰ τροφίμων — ἡ πρώτη μορφή «μαύρης ἀγορᾶς» — ἔτσι καὶ παράλληλα παγιώθηκε αὐτὸ τὸ πολύπλοκο ὀργανωτικὸ ὑπόβαθρον τῶν τραγικῶν ἡμερῶν. Ὅσο οἱ ἐπίσημες Ἀρχές, τὸ Κράτος τῶν Ἀθηνῶν, ἀδυνατοῦσε νὰ πετύχει τὴν συγκέντρωση τῶν προϊόντων, τὴν μεταφορὰ τους στίς πόλεις καὶ τὴν ὀργάνωσιν τῆς διανομῆς τους ἐκεῖ, τόσο τὰ παράλληλα αὐτὰ

30. Ἐφημ. Ἐλευθέρον Βῆμα.

δίκτυα εὐημεροῦσαν. Ἀκόμα περισσότερο, οἱ παραγωγοὶ ἐνιωθαν νὰ ἐλέγχουν τὴν διάθεση τῶν προϊόντων τους καὶ νὰ ἀποφεύγουν, μέσα ἀπὸ τὴν ἀπειθείας συναλλαγὴ μὲ τοὺς κατοίκους τῶν πόλεων, τὴν διάθεση τοῦ προϊόντος τους στὶς ἀρχὲς στὴ βᾶση τῆς ἀπαράδεκτης «ὕποχρεωτικῆς τιμῆς τῆς συγκέντρωσης» — πραγματικὰ ἀμελητέας στὶς τότε συνθήκες³¹. Ὅσο κι ἂν ἡ ὅλη διαδικασία ἄφηνε ὑπερβολικὰ ἐκθετους τοὺς κατοίκους τῶν πόλεων ἀπέναντι στοὺς παραγωγούς, τὸ Κράτος καὶ στὴν πόλιν καὶ στὴν ὑπαιθρο παρουσιαζόταν ὡς ἀδιάφορο καὶ ἐχθρικό. Ἀρπαγὰς τῆς παραγωγῆς στὴν μία περίπτωση, ἄχρηστο κι ἐνοχλητικὸ ἐμπόδιο στὴν ἄλλη.

Τὰ πράγματα ἄλλαξαν μὲ τὴν ἀφίξη τῆς ἐπισιτιστικῆς βοήθειας ἀπὸ τὸ ἐξωτερικό. Τὰ σιτηρά, τὰ ἄλευρα, τὰ ὕσπρια, τὰ φάρμακα, ἡ ζάχαρη, τὸ γάλα-σκόνη τῶν βρεφῶν, παραδίδονταν στὶς πόλεις καὶ ἡ διαχειρίσῃ τους γινόταν ἀπὸ συναλλασσόμενους μὲ τὶς ἐπίσημες ἀρχὲς ὀργανισμούς. Τὸ Κράτος τῆς Ἀθήνας ἀπέκτησε τὸν ἔλεγχο σημαντικῶν ἀγαθῶν, ἄρα ὑπόσταση, ἄρα δυνατότητα ἄσκησης πολιτικῆς. Οἱ βίαιες ἀναμετρήσεις τὴν ἄνοιξη τοῦ 1943 στὶς πόλεις, παγίωσαν τὴν κεντρικὴ θέση τοῦ κατοχικοῦ Κράτους στὸν ἔλεγχο καὶ στὴν διακίνηση τῶν ἀγαθῶν. Ἐνῶ δηλαδὴ στὸ ἄμεσο παρελθόν, πρὶν τὴν ἀφίξη τῆς βοήθειας, ἐνώσεις καὶ ἐπαγγελματικὲς ὀργανώσεις ἔπρεπε νὰ διαπραγματευθοῦν μὲ τοὺς παραγωγούς καὶ τοὺς συνεταιρισμούς τους, τώρα, γιὰ νὰ ἔχουν μερίδιο στὸν νέο πλοῦτο, ἔπρεπε ν' ἀπειθυνθοῦν στὶς Ἀρχές. Μέσα ἀπὸ τὴν βιαιότητα τῶν συγκρούσεων καὶ ἀπὸ πολλὰς ἀμοιβαῖες ὑποχωρήσεις οἱ σχέσεις ὁδηγήθηκαν σὲ συμβιβασμούς. Οἱ κάθε εἶδους ἐνώσεις καὶ ὀργανωτικὲς μορφοποιήσεις τῶν ἐργαζόμενων ἀστῶν διατήρησαν σημαντικὴ θέση στὶς διανομές, ἕνα σημαντικό ποσοστὸ τῶν εἰσαγόμενων ἀγαθῶν διανεμόταν μέσα ἀπὸ τὶς δικές τους ὀργανωτικὲς δομές, χωρὶς ὅμως καὶ νὰ πλησιάζουν στὸν κεντρικὸ ἔλεγχο τοῦ συστήματος παρὰ τὶς φιλοδοξίες τοῦ ΕΑΜ.

Ὁ συμβιβασμὸς αὐτὸς ἐπέτρεψε στὴν κυβέρνησι τὴν ὀργάνωση τῆς ἀντεπίθεσης πρὸς τὸν χῶρο τῆς ἀγροτικῆς παραγωγῆς, πρὸς τὴν ὑπαιθρο³². Τὸ

31. Πολὺ περισσότερο ἂν συγκρίνουμε τὴν «ἐπίσημη» αὐτὴ τιμὴ μὲ τὴν ἀντίστοιχη τοῦ προϊόντος στὴν μαύρη ἀγορὰ καὶ ἂν σκεφθοῦμε ὅτι, στὰ 1942, τὸ ἀντίτιμο τῆς ἀξίας τῶν «ἐπισήμως ἀγοραζόμενων» προϊόντων (παρκαράτημα) δινόταν στὸ μεγαλύτερο ποσοστὸ του σὲ ἔντοκα γραμμάτια τοῦ δημοσίου ἐπιτοκίου 4% ἐτησίως!

32. Οἱ σὲ βάρος τῶν κατοίκων τῆς ὑπαιθρου ἐπιπτώσεις τῶν νέων οἰκονομικῶν καὶ κοινωνικῶν δεδομένων καὶ ἡ ὑποβάθμιση τῆς προνομικῆς θέσης ποὺ αὐτοὶ εἶχαν ἀποκτήσει στὴν πρώτη φάση τῆς κατοχῆς στὶς συναλλαγές τους μὲ τὶς πόλεις ἐπισημαίνονται καὶ στὴν ἀνάλυση τοῦ Δημ. Δελιβάνη, *Ἡ δραχμὴ...*, ὅ.π., σ. 80: «Εἰς τὴν κατανομήν τοῦ κατὰ τ' ἀνωτέρω ἐν συνόλῳ μὴ μεταβληθέντος οὐσιωδῶς ἐθνικοῦ εἰσοδήματος ἐπῆλθεν ἀπὸ τοῦ Ὀκτωβρίου 1942 μέχρι τοῦ Ἀπριλίου 1943 μεταβολὴ πρὸς ὄφελος τῶν κατοίκων τῶν πόλεων καὶ πρὸς βλάβην τῶν τῆς ὑπαιθρου...» ἀλλὰ καὶ στὶς πόλεις, «...εἰς τὰ ἀστικά κέντρα ἐξηκολούθησε σημειουμένη ἡ πλεονεκτικὴ θέσις τῶν ἐξυπηρετούντων τὸν

αίτημα της συγκέντρωσης - παρακρατήματος επανήλθε, οι μεσάζοντες, οι μαυραγορίτες περιορίστηκαν στους έχοντες στενές σχέσεις με τις Άρχες και τις δυνάμεις κατοχής, περιορίζοντας δυναμικά τους άλλους³³. Και τέλος, τα Τάγματα Ασφαλείας ανέλαβαν να στηρίζουν αυτήν την πολιτική επανένταξης της υπαίθρου στον κεντρικό έλεγχο χρησιμοποιώντας πιο πειστικά μέσα³⁴. Ο έμφύλιος ξέσπασε ως πιστοποίηση των νέων ικανοτήτων του κατοχικού κράτους. Και ριζοσπαστικοποιώντας τα πράγματα ως τις έσχατες τους συνέπειες, την αναμέτρηση για την κεντρική πολιτική εξουσία.

έχθρον και των μεταπρατών εν γένει έναντι της των πάσης φύσεως μισθωτών, συνταξιούχων και εισοδηματιών...».

33. Από το 1942 και μετά η μαύρη αγορά περιορίστηκε προοδευτικά σε κοινωνικό εύρος, έγινε δραστηριότητα δεμένη με μικρό τμήμα του αστικού πληθυσμού, προνομιούχο και προπαντός με ισχυρές διασυνδέσεις με τα μέλη των δυνάμεων κατοχής. Παράλληλα η παρουσία των τελευταίων στις δραστηριότητες αυτές γινόταν προοδευτικά κάτι παραπάνω από εμφανές. Πβ. FO 371/37211 (1943) R. 113/13/19. P.W.E. Weekly directive for B.B.C. Greek Services, January 29, 1943. FO 371/37211 (1943) R. 1318/13/19 κλπ. κλπ.

34. Στο ήμερολόγιό του ο Χρ. Χρηστίδης, *Χρόνια κατοχής...*, ό.π., σ. 370 παρατηρεί στις 14 Ιουνίου 1943, καθώς τα πολεμικά μέτρα διαδέχονται το ένα το άλλο και γίνεται γνωστή η συγκρότηση εύζωνικών Ταγμάτων για την άνακατάληψη της υπαίθρου: «Μά δεν είναι τόσο τα οικονομικά και τα επισιτιστικά που πρόκειται να αποτελέσουν την κύρια αποστολή της νέας κυβέρνησης. Λίγες μέρες μετά τον διορισμό του ως πρωθυπουργού, ο Γιάννης Ράλλης διορίστηκε και υπουργός της Έθνικης Αμύνης. Τέτοιο «ύπουργείο» υπήρχε άπαρχής. Μά ό βλάξ πρόκειται τώρα να συντρίψει το αντίρτικο! Ακολουθήσαν διάφορα οικονομικά μέτρα δρακόντεια, όπως ό Ν. 62 της 7/5 περί Συστάσεως Έκτάκτων Στρατοδικείων Ασφαλείας, που τά άρθρα του... επιβάλλουν την ποινή του θανάτου σε διάφορες παραβάσεις κάθε είδους... κλπ.». Στις 20 Ιουνίου (σ. 382) προβλέπει: «...Προχωρούμε άσυγκράτητα προς την άλληλοσφαγή, την έποχή άκριβώς που άρχίζει να διαφαίνεται μια έλπίδα να έλευθερωθούμε...».